

«МҰХАББАТ-НАМЕ» ЕСКЕРТКІШНДЕГІ СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫ

Алтын Орда дәуірінде жазылған құнды ескерткіштердің тілін зерттеу қазіргі таңда кенінен қолға алынып отырған ауқымды жұмыс. Көне түркі жазбалары мен орта ғасыр жәдігерлік-терінің лексикалық қоры қазіргі тілдегі сөз қолданысының тарихи сабақтастығынан көп мағлұматтар береді. Осы тұрғыдан қолданысқа түскен сөздердің түрленуіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды қарастырамыз.

Орта ғасырда жазылып, бізге жеткен ескерткіштердің саны едәуір. Соның ішінде біз XIV ғ. жазылған «Мұхаббат-наме» ескерткішін алып отырмыз. Ескерткіште 7 септік бар. Бұл септік-тердің өзіне тән әрқайсысының жалғаулары дыбыс

үндестігіне байланысты бірнеше вариантты болып келеді.

Септік жалғауларының шығу тарихын зерттеушілердің пайымдауынша, көне түркі тілінде болсын, қазіргі түркі тілдеріндегі септік жалғаулары басты екі топқа – грамматикалық септіктер және көлемдік септіктерге жіктелінеді. Ал септік жалғауларының тілдің даму процесінде семантикалық жіктелуді осы екі топтың әрқайсысының өз ішінде болатын құбылыс деп қарайды. Солардың ішінде Б.А.Серебреников пен Н.З.Гаджиева «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» атты еңбегінде көне түркі тілі ескерткіштерінде септіктің, негізінен екі түрі – біріншісі көне ататүрік

тілінде болған. Ол септік формаларының негізгі ерекшелігі – көлемдік мағынаны беріп, белсенді түрде қолданылған, ең көне кезеңдегі септік жалғауының сипаты мынадай:

Атау	Тұлғасы жоқ
Ілік	-ы, -и, -ығ, -иғ
Барыс	-а, -е -қа, -ке -ра, -ре, -ры, -ри -ары, -әри -ғари, -гәри -ча, -чә -на
Жатыс	-ма, -мә -да, -дә
Құралдық	-ын, -ин -лығ, -лығ -ла, -ле -лан, -лән
Экватив	-ча, -чә

деп атап көрсетеді [1, 75-76].

Ендігі кезекте «Мұхаббат-наме» ескерткішіндегі әр септікке жеке-жеке тоқталуды жөн көрдік. Септік жалғауларының түрленулері әр қилы.

Атау септігі. Бұл септік тіршіліктегі түрлі құбылыстардың, заттардың аттарын ешбір қосымшасыз білдіретіндігі ескерткіш тілі мен қазақ тіліне де ортақ. Ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, көне дәуірде де атау септігі нөлдік формада жұмсалған. Бұл септікті А.Кононов, А.М.Щербак, Б.Серебренников, М.Томанов, А.Ысқақов және т.б. ғалымдар негізгі септік деп қарайды. Себебі, атау септігі өзге септіктердің бәріне ұйытқы бола алады. Көне түркі жазба ескерткіштерінде атау септігінің қолданылу аясының ау-қымды болғаны оның ілік, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінің орнына жұмсалғанынан көрінеді. Атау тұлғаның тіл дамуының бастапқы кезеңдерінде септіктер мағынасының біртұтас көпмағыналы болуы – оның семантикалық жағынан бай, функциялық жағынан кең екенін білдіреді. Табиғаттағы құбылыс пен заттың о баста жекеленбей біртұтас болуы сөздердің нөлдік формада жұмсалыуынан туындаса, ал келе-келе заттардың меншіктелу мен мекенін, іс-қимыл бағдарын көрсету мақсатында басқа септіктердің жалғауларының шығуы орынды сияқты. Сонда атау септігі өзге барлық септіктерге түп негіз болған және олардың тұлғалық, мағыналық жағынан дамуына ықпал еткен деген тұжырымдар көңілге қонымды шығады.

Біз қарастырып отырған ескерткіште атау септігінде тұрған сөздер көптеп саналады. Мысалы, *су, қылыч, баш, қол, тил, йил, мал, Қоңрат, йигит, от, булбул, қул, тон, йол, көз, қаш, тал, топрақ, йурак, бек, ай, бөри, йаз, сөз, қуйаш – күн, улус – ұлыс, сатур – пышақ, сиңак – маса, чечак – гул.*

Ілік септігі. Көне түркі жазбаларында ілік септігі: *-ың, -иң, -уң, -үң, -ның, -ниң, -нуң, -наң, -нәң* түрінде сипатталады. Осы септік жалғауларының сөзге жалғану барысы орта ғасыр мұрағаттарында азы-көпті ауытқулардан көрінеді. Ілік септік тарихи ескерткіш тілінде де, қазіргі тілімізде де меншіктілік мән берудің негізгі тәсілі ретінде беріледі.

Ескерткіш мәтініндегі есімдіктер тек ғана ілік жалғауының *-ың, -иң, -үң* формасын ғана емес: *мениң – менің, сениң – сенің, өзүң – өзің, аның – оның, муның – мұның, -ниң* формасында да қабылдаған: *өзганиң – өзгенің, бизниң – біздің, сизниң – сиздің.* Ал зат есімдерге *-ниң, -нуң, -нүң, -ның* формалары жалғанады: *таңриниң – тәңірінің, кишиниң – кісінің, көңүлниң – көңілдің, чаманниң – кедейдің, қуйашның – күннің, арының – араның, тәуелдік, көптік жалғауларынан кейін де: көзүмниң – көзімнің, қулуңнуң – құлыңның, йүзүннүң – жүзіңнің, улығларның.* Ал бірен-саран есімдер *-иң, -уң, -ың* формасымен келген: *ишикиң топрағы, арамұң топрағы, сақақың шуұласи.*

Жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыз мәтінде ілік септігінің *-ниң нуң, -нуң, -ның* тұлғаларының бірде зат есімге, бірде есімдікке жалғанғаны. Ал *-ың, -иң, -үң, -уң* тұлғасының тек ғана есімдіктерге тән еместігі. Мұрағаттан *-иң* тұлғасының зат есімдерге де жалғану қабілетінің болғандығын көруге болады.

Екі зат есім қатар келгенде анықталатын сөз ілік септігінің жасырын түрінде қалады: *йүзүң нуры – жүзің(нің) нұры, тишиң инжүсидин, таң насими, үмүр бағы, дида нуры, Йүсүф лықасын, таңри нуры.*

Ілік септігінің жасырын қалуы қазіргі қазақ тілінде де бар. Бұл сипат сөз тіркесі мен сөйлемнің ішкі валенттілігінен туындайды.

Барыс септігі. Бұл септіктің тарихына көз жүгірткен Б.А.Серебренников пен Н.З.Гаджиева осы септіктің мағыналық бір ерекшелігін атап көрсетеді: «На различие значений указывает одна интересная особенность. Многие показатели направительных падежей неизменно содержат элемент а, как бы соединяемый с какими-то конкретизатора-

ми основного значения, ср. падежные аффиксы -**қа, -ра, -ча**. Возможно, что основным направительным падежом был падеж с аффиксом -**а**, а элементы **к, р и ч** выражали какие-то нюансы значений» [1, 77].

Ескерткіште **мен, сен** жіктеу есімдіктеріне барыс жалғауы *сеңа, меңа* түрінде жалғанады. Ал барыс септігінің **-ға, -ға, -қа, -қа** жалғаулары: *бизға – бізге, сизға – сізге, көзға – көзге, кишиға – кісіге, йилға – желге, көңұлға – көңілге, кимға – кімге, йирға – жерге, өрге – өрге, чимганға – көк шөпке, қойға – қойға, тойға – тойға, йолға – жол-ға, шунқарға – сұнқарға, көкка – көкке, көркка – көрікке, айаққа – аяққа, құдуққа – құдыққа, қатуққа – есікке, таңқа – таңға, улусқа – ұлыс-қа, башқа – басқа* деп түбір сөзге тікелей жалғанса, ал мына сөздердің қатары **түбір сөз+тәуелдік жалғауы+барыс септігі** формасы ескерткіште былай түрленеді: *илкинға – қолға, көзүмға – көзіме, сөзүңға – сөзіңе, йүзүңға – жүзіңе, кирпүкүңға – кірпігіңе, адақыңқа – аяғыңа, йүзүңузға – жүзіңізге, бойуңузға – бойыңызға, алмаңызға – алмаңызға. кишиларға – кісілерге*. Тәуелдік жалғаудың 3-жағынан кейін **-на** барыс септігінің келуі: *евина – үйіне. -а* жалғаулы сөзіне біткен сөздер: *көзлара, султана, сиза, йара*. Ал *чехраңа – жүзіңе (көркіңе)* деген сөздегі **-а** жалғауы тәуелдік жалғауынан кейін жалғанған. Бұл сөздер қазақ тілінде **-ға, -ге, -қа, -ке**, мағыналарын береді. Жіктеу есімдік-теріндегі барыс септік тұлғалары былай ерекше-ленеді: *меңа – маған, сеңа – саған, ануңа – оған*.

Табыс септігі. Табыс септігіндегі сөзді тәуелдік жалғаулы сөз III жақ бойынша септелгенде бұлардан өзгеше **-н** формантының пайда болу себептерін тілде бар нақты деректермен анықтап берген ғалым Б.Сағындықұлының «...Бұ-ған керісінше, осы заңның әсеріне ұшырай тұрса да, өзінен кейін қосымшалар жалғануы салдарынан **-н** дыбысы бұрынғы қалпына келеді. Өлі **-н** табыс септігінің ықшамдалған формасы **-ы, -і, -у, -ү** формантының алдынан қосылып, оған әбден сіңісті. Кейін ол тәуелденген сөздерге ғана емес, ілік септігі сияқты, түбір сөздерге де тікелей жалғана беретін болды. Әуелгі кездерде бірыңғай **-ны// -ні** формасында жалғанғанмен, бірте-бірте фонетикалық **-ды// -ді, -ты// -ті** варианттары өмірге келді. Сөйтіп табыс септігі, тілдік материалдарға қарағанда, варианттары аса көп сияқты көрінгенімен, айналып келгенде, бірақ формадан шыққан» деген пікірі төмендегі келтірілген мысал-

дардың мән, мағынасын түсіндіруге көмек-теседі [2, 124-125].

Ескерткіште сөздің көп бөлігіне табыс жал-ғауы мына түрінде **-ны, -ни** жалғанған: *қулны – құлды, қуяшны – күнді, агзыны – ауызды, қуны – құды, суны – суды, бизни – бізді, сизни – сізді, көзни – көзді, йилни – желді, көңұлни – көңілді, түнни – түнді, көпни – көпті*. Түбірге тәуелдік жалғауы жалғанып, соңынан табыс септігінің тіркесіп келуін мына мысалдардан көруге болады: *йүзүңизни – жүзіңізді, көзүмни – көзімді, чагыны, топрақыны, сачыны, сақақыңны, атыңны*. Бұл сөздердегі табыс жалғаулы «*чагыны, топрақыны, сачыны*» сөздерін ғалым Б.Сағындықұлының зерттеу үлгісімен көрсетуге болады. Сөздерді екі түрлі бөлшектеп: 1) *чаг+ын+ы, топрақ+ын+ы, сач+ын+ы*; 2) *чаг+ы+ны, топрақ+ы+ны, сач+ы+ны*. Біріншісі – диахрониялық тұрғыдан – былайша сипатталады: **-ын/-ин** тәуелдік жалғауының көне формасы, **-ы/-і** – табыс септігі. Екіншісі – синхрониялық тұрғыдан **-ы// -и** тәуелдік жалғауының жаңа формасы, **-ны// -ни** кейін қалыптасқан табыс септігі.

Ескерткіште мынадай сөздерге табыс септігінің **-н, -ын, -ин, -үн** формасы жалғанған. Мысалы, *чавын, топрағын, қамуғын, аразын, агзын, айын, суйын, оглын, йилын, сарайын, йилин, сөзин, сөзун, қамуғын, айын, оглын, йүзун, магзын*. Тәуелдік жалғауының 3-жағының **-сы** формасынан кейін **-н** табыс септігі келген сөздер: *кимийасын, лықасын, тамашасын*. Сонымен қатар көптік жалғауынан кейін де табыс септігі көрініс береді: *арысланларны – арыстандарды, көңұлларни – көңілдерді*. Және бір ерекшелігі оғыз формасына тән өте сирек кездесетін табыс септігінің **-и** формасының есімдікке жалғануы кездеседі: *өзүми*, Салайын өзүми өзга адйара. Яғни бұл жерде табыс септігіндегі сөзді есімдіктің меңгеруі көрініп тұр. Сонымен қатар **-и** тұлғасының зат есімге де тіркесу қабілеті мына мысалдан көрінеді: *көңлүми. Күйүрди көңлүми дилбар фирақы* (Күйірді көңілімді сұлулығыңның фирақы).

Орта ғасыр жазбалары тілінде табыс жалғаулы сөз тек тура объектінің іс-әрекетке қатысын білдіріп қоймай, істің мекенін, бағытын да білдір-генін М.Қашқари мен Ж.Баласағұни еңбек-терінен көруге болады.

Жатыс септігі. Б.А. Серебренников пен Н.З.Гаджиева жатыс септігінің басты ерекшелігі ретінде оның негізгі екі мағынаны: 1) мекендік ма-

ғына; 2) кеңістік мағына меңгергендігін атап көрсетеді.

Ескерткіште жатыс септігі жалғауының **-да, -та** жуан варианттары ғана кездеседі: *көзда – көзде, сөзда – сөзде, йүзүңүзда – жүзіңізде, ағызда – ауызда, йолда – жолда, йылда – жылда, кимда – кімде, йирда – жерде, ачунда – әлемде*. Жатыс септігі тәуелдік және табыс жалғауларынан кейін де жалғанған: *көзүңда, сөзүңда, топрағыңда, чағыңда, йолыңда, дамыңда, йақасыңда, айынасыңда, ишиқиңда, ишиқиңда, тапқуңда, йүзүңда, йаңақыңда, гишиқыңда, чехраңда, қашыңда, иңинда*. Ескерткіште мезгілдік мағынада жұмсалатын жатыс септік жалғаулы сөздер де бар: *черикта, ужмақта, сөзта, елинда, көкта*. Бұл септіктегі сөздер негізінен көлемдік, мекендік және мезгілдік мағына берген.

Шығыс септігі. Шығыс септігі кеңістік септігі ретінде қаралады. Сол себепті шығыс септігіндегі сөздер сөйлемде көлемдік мәнде қолданылып, меңгеріле байланысады. Шығыс септігіндегі зат есім мекендік мағынаны, қимыл-әрекеттің себебін, таралғанын, шығар көзін білдіретіні анық.

Мәтінде шығыс септігінің жалғауы – **-дин, -тин**. Мысалы, *биздин – бізден, сиздин – сізден, көздин – көзден, сарайдин – сарайдан, топрақдин – топрақтан, йилдин – желден, қулдин – құлдан, көңүлдин – көңілден, андин – одан, тикандин – тікеннен, сендин – сенен, мендин – менен, баишдин – бастан, йаишдин – жастан, таишдин – тастан, йырақтин – жырақтан*. Тәуелдік жалғауынан кейін келген сөздер: *өзиндин – өзіңнен, елгиндин – қолыңнан, елиндин – еліңнен, бүгүңдин – бүгіннен, өзүмдин – өзімнен, көзүмдин – көзімнен, бағрымдин – бауырымнан, көзүңдин – көзіңнен, йүзүңдин – жүзіңнен, көплардин – көптерден, топрақындин, йолындин, башындин, қылычыңдин*.

Көмектес септігі. Көмектес септігінің тұлғалық даму тарихы туралы М.Томанов былай дейді: ««бірле» шылауы қазақ халқы арасында XIX ғ. аяғына дейін қолданылып келген кітаби жазба тілдің құрамында да кездеседі. Көмектес жалғауының «мен» шылаулы түрі жергілікті диалектілерде де бар»

[3, 166].

Ескерткіште көмектес септігінің мағынасын беретін **била**: *тил била, қуллар била, қашың била, бирла*: *бойы бирла, тил бирла, қылычың бирла, йырақлық бирла, суратиң бирла, қуш бирла, қан бирла* ретінде жұмсалған.

Қазіргі қазақ тілінде *бирла* шылауы көмектес септігін меңгерген болса, ескерткіште көмектес септік жалғауының мағынасын беріп, қызметін түгелдей атқарып тұр. Бұл септік құралдық септік қатарына жатады. Негізінен құралдық, бірлестік мағынасын береді. Қазақ тілінде бұл жалғаудың тек ғана **-мен, -бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен** жіңішке варианты бар. Басқа түркі тілдерінде көмектес септігі болмағанмен, оның тұлғалық мағынасын **-біле, -бірлан, -білен** шылаулары береді.

Ескерткіштегі септіктердің бірінің орнына бірі жұмсалуды. Көне замандағы жазбалар мен орта ғасыр жәдігерліктерінде септік жалғауларының бірінің орнына бірі жұмсалғандығы кездеседі. Бұдан сол кездегі септіктердің мағыналары қазіргімен салыстырғанда көп мағыналы болған деген ой қорытуға болады.

Ескерткіш мәтнінде мәселен, барыс септігінің орнына – жатыс септігі: *ғар Афлатун сениң ұшиқыңда туиша* (Егер Платон саған ғашық болса); *қара мең ал йаңақыңда йарашур* (Қара мең ал қызыл өңіңе жарасар). Табыс септігінің орнына – шығыс септігі: *киши қайда өлардин билса болмас* (Кісі қайда өлерін біліп болмас). Шығыс септігінің орнына жатыс септігі: *Тұғанмас миң йыл ичра миңда бири* (Бітпес мың жыл ішінде мыңнан бірі); *Көрар йүзүңда Хоразми жеханны* (Көрер жүзіңнен Хоразми жағанды), Табыс септігінің орнына – жатыс септігі: *Сениң ұши-қыңда сайрарға Хоразми* (Сенің сұлулығыңды сайрар Хоразми), шығыс септігінің орнына – жатыс септігі: *йүзүңүзда көруңур күзгү тек нур* (Жүзіңізден көрінер айнадай нұр).

Ескерткіштегі есімдіктердің жіктелу үлгісі мына тұрғыда сипатталады. Жіктеу, сілтеу есімдіктері: *мен, сен, ол, сіз, біз*.

Келтірілген мысалдардан байқағанымыз барыс

Атау	Мен	Сен	Сіз	Ол	Біз
Ілік	Мениң	сениң	сизниң	аның	бизин/ниң
Барыс	Меңа	сеңа	сиза/ға	ануңа	бизга
Табыс	Мени	сени	сизни	аны	бизни
Жатыс	–	–	–	–	–
Шығыс	Мендин	сендин	сиздин	–	биздин
Көмектес	–	–	–	–	–

септігіндегі *-а* және *-га* жалғауларының екі тұлғасы да жарыса қолданылған. Біз қарастырып отырған ескерткіште жіктеу есімдіктерінің жатыс және көмектес септіктеріндегі түрленуі көзімізге ұшыраспады.

Септіктердің қалыптасу тарихы күрделі. Әр септіктің генезисі туралы пікірлер де әртүрлі. Орта ғасыр ескерткішіндегі септіктердің жалғаулары қазіргі септік жалғауларынан фонетикалық жағынан ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТ

1. *Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1986. С. 302.

2. *Сағындықұлы Б.* Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері (Монография). Алматы: Санат, 1994.

168-б.

3. *Томанов М.* Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: Мектеп, 1988. 264-б.

4. *Есенқұлов А.* Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. Алматы: Ғылым, 1976. 240 б.

5. *Хорезми.* Мухаббат-наме. Издания текста, транскрипция, перевод и исследование Э.Н. Наджиба. М., 1961. 223 с.